

Қарашева Ж.Т.¹, Лисица В.Н.²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, заң факультетінің азаматтық құқық және азаматтық іс жүргізу кафедрасының докторанты,

Қазақстан, Алматы қ., e-mail:zari-82@mail.ru

²Новосибирск мемлекеттік университеті, Азаматтық және арбитраждық процесс, кәсіпкерлік құқық кафедрасының меңгерушісі, профессоры,

Ресей, Новосибирск қ., e-mail: lissitsa@mail.ru

**АҚЫЛЫ ҚЫЗМЕТ ШАРТЫ МІНДЕТТЕМЕНИҢ
БІР ТҮРІ РЕТІНДЕ**

Қызмет шартының нәтижесінде міндеттеме туындайды, одан ақылы қызмет шарты қалыптасады. Жалпы алғанда ақылы қызмет көрсету шарты ол азаматтық құқығында шарттардың жаңа түрі болып саналады, оған ҚР Азаматтық Кодексінің 3 тарауы 683 баптары арналған. Ақылы қызмет көрсету шарттарына: байланыс қызметін көрсету, медициналық қызмет көрсету, ветеринарлық, аудиторлық, кеңестік, жарнамалық, ақпараттық, білім беру қызметтерін көрсету, туристік қызмет көрсету және т.б. жатады. Ақылы қызмет көрсету шарты бойынша, орындаушы, тапсырушының тапсырмасы бойынша қызмет көрсетуге, яғни белгілі бір әрекеттер жасауға немесе белгілі бір қызметті жүзеге асыруға міндеттенеді, ал тапсырушы оның ақысын төлеуге міндеттенеді. Кеңес құқығында аталған қызметтер үшін ақы алу, заңсыз пайда табу болып танылған және мемлекеттің қолдауын таппаған. Заңи қолдауды бұл қызметтер жаңа экономикалық қатынастарға көшкен кезде және ҚР АҚ Ерекше бөлімін қабылдағаннан кейін тапқан. Реттеу ерекшеліктеріне байланысты, заңда бұл шарттар мердігерлік және қызмет көрсету шарттарының арасына орналастырылған. Болашақта қызметтер нарығының тұрақты даму үрдісін назарға ала отырып, қызметтер көрсету шарты болашақта да ең сұранысқа ие және серпінді дамып келе жатқан азаматтық-құқықтық институттардың бірі болады деп болжауға болады.

Түйін сөздер: қызмет, ақылы қызмет өрсету, міндеттеме, орындаушы, тапсырысшы, келісімшарт.

Karasheva Zh.T.¹, Lisitsa V.N.²

¹doctoral student of the faculty of law, Department of civil law and civil procedure, Al-Farabi Kazakh national University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: zari-82@mail.ru

²Doctor of Juridical Sciences, Professor of Law, Novosibirsk State University, Russia, Novosibirsk, e-mail: lissitsa@mail.ru

??????????????

In the contract on rendering of services obligations occurs and is formed by the contract of compensated rendering of services. As a rule, the contract of civil paid services is a new type of contract in civil law, which is referred to in article 683 of the Civil code of the Republic of Kazakhstan. Terms of paid services include: telecommunications, medical services, veterinary medicine, audit, consulting, advertising, information, educational services, travel services, etc. in accordance with the agreement on paid services, the contractor undertakes to provide services on behalf of the customer, that is, to take certain actions or perform certain actions, and the customer undertakes to pay for it. Fees paid for these services under Soviet law are recognized as illegal profits and are not supported by the state. Legal support was provided when these services were transferred to the new economic relations and after the adoption of the Special part of the joint service of Kazakhstan. Depending on the nature of the adjustment, these terms are set out in the contract terms and conditions of service. In the future, taking into account the stable development of the market of services, it can be assumed

that the service contract in the future will be one of the most popular and dynamically developing civil law institutions.

Key words: services, paid services, obligation, contractor, customer, contract.

Қарашева Ж.Т.¹, Лисица В.Н.²

¹Докторант юридического факультета, кафедры гражданского права и гражданского процесса,

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: zari-82@mail.ru

²Новосибирский государственный университет, заведующей кафедрой предпринимательского права, гражданского и арбитражного процесса, Россия, г. Новосибирск, e-mail: lissitsa@mail.ru

Договор возмездного оказания услуг как один из видов обязательства

В результате договора об оказании услуг возникают обязательства и формируется договор возмездного оказания услуг. Как правило, договор гражданского возмездного оказания услуг представляет собой новый вид договора в гражданском праве, который упоминается в статье 683 Гражданского кодекса Республики Казахстан. Условия возмездного оказания услуги включают в себя: телекоммуникации, медицинские услуги, ветеринарию, аудит, консалтинг, рекламу, информацию, образовательные услуги, туристические услуги и т. д. В соответствии с соглашением о возмездном оказании услуг исполнитель обязуется оказывать услуги от имени заказчика, то есть предпринимать определенные действия или выполнять определенные действия, а заказчик обязуется оплачивать его. Сборы, уплачиваемые за эти услуги в соответствии с советским законодательством, признаются незаконной прибылью и не поддерживаются государством. Юридическая поддержка была оказана, когда эти услуги были переведены на новые экономические отношения и после принятия Специальной части совместной службы РК. В зависимости от характера корректировки, эти условия изложены в условиях договора и условиях обслуживания. В будущем принимая во внимание устойчивую тенденцию развития рынка услуг, можно предположить, что договор оказания услуг и в будущем будет одним из самых востребованных и динамично развивающихся гражданско-правовых институтов.

Ключевые слова: услуги, возмездное оказание услуги, обязательство, исполнитель, заказчик, договор.

Кіріспе

Бұл мақалада белгілі болғандай бір уақыт ішінде деликтер мен шарттар міндеттемелердің туындауына жалғыз танылған негіз болды. Құқықтың дамуымен міндеттемелердің пайда болу негіздерінің басқа топтары пайда болды (мысалы: бір жақты мәмілелер). Алайда шарт әрдайым міндеттемелердің пайда болу негіздері жүйесінде басты рөл атқарды. Нарықтық экономика жағдайында шарттың рөлі едәуір өсті. Біздің елде соңғы уақытқа дейін шарттардың негізгі бөлігі жоспарлы актілерді орындау үшін немесе орындамау үшін жасалды. Шарт тек шартты үлкен үлеспен контрагенттер арасындағы қол жеткізілген келісімнің нәтижесі болып саналуы мүмкін. Қазіргі заманда азаматтық заңға тән шарттың рөлін көтеру үрдісі соңғы жылдары елдегі экономикалық жүйенің түбегейлі қайта құрылуымен байланысты, қазіргі уақытта Қазақстанда өсіп келе жатқандығын көрсете бастады. Қайта құрудың негізгі саласы экономикалық мемлекеттік

реттеу лимиттерінің тарылуы болып табылады. Қазақстан Республикасында мемлекеттік меншік пен жеке меншік танылады және бірдей қорғалады. Меншік міндет жүктейді, оны пайдалану сонымен қатар қоғам игілігіне де қызмет етуге тиіс. Меншік субъектілері мен объектілері, меншік иелерінің өз құқықтарын жүзеге асыру көлемі мен шектері, оларды қорғау кепілдіктері заңмен белгіленеді (<http://adilet.zan.kz> ббап). Қазіргі заманғы азаматтық құқық және жалпыға ортақ жеке құқықтың негізгі қағидаларының бірі келісімшарт бостандығы болып табылады. Бұл қағида Қазақстан Республикасы Конституциясының нормаларын нақтылаудың бірі болып табылады. Дегенмен, келісімшарттың мазмұны мен басқа да мәселелерді кеңестік кезеңде зерттеу жүргізген кезде көптеген ғалымдардың назарынсыз қалдырмады.

Мәселен, Б. Новицкий шет елдердің заңнамасын талдай отырып, дара жүйедегі елдерде заңнаманың негізгі қағидаларының бірі келісімшарттық келісім бостандығының қағида екенін атап өтті (Новицкий 1950: 134).

Келісімшартқа немесе контентге инвестициялау туралы өзара келісім бойынша уағдаласушы тараптардың құқығы ретінде сипаттауға болады. Сонымен бірге, тараптардың қалауы заңнамада көзделген келісімшарт түрлерімен шектелмейді; тараптар осы заңдардың негізгі қағидаларына қарама-қайшы келмейтін болса, заңмен реттелмеген келісімшарттардың жаңа түрлерін жасауы мүмкін. Ұзақ уақыт бойы отандық заң шығарушы елде орын алған революциялық экономикалық өзгерістерге қатыспады, нәтижесінде заңды вакуум қалыптасты, нарықтық қатынастарға көшу тиісті құқықтық негізде берілмеді, және де экономиканың табысты дамуы мүмкін емес еді. Әрине, экономикалық қатынастарды реттейтін жаңа заңнаманы құрудағы басты мәселе – ҚР Азаматтық кодексінің жалпы және арнайы бөліктерінің қабылдануымен күшіне енуі. Келісімшарт бостандығы келесі тармақтарды қамтиды:

1) келісім-шарт ерікті келісім болып табылады.

2) шарт объектісі қандай да бір объект немесе әрекет болуы мүмкін.

3) келісімшарттың талаптары тараптардың еркі бойынша толығымен анықталады.

4) келісімшарт жасасу нысаны толығымен тараптардың қалауы бойынша жүзеге асырылады.

5) шарттың тоқтатылуы тараптардың бірінің өтініші бойынша ғана жүргізілуі мүмкін.

6) келісімшарттың өзінде қарастырылған болса, шартты орындамаудың салдары сот органы тарапынан өзгертіле алмайды және

7) шартты орындамағаны үшін жауапкершілік таза азаматтық болуы тиіс.

Әрине, келісімшарттың еркіндігі мұндай сипаты жоғары жекеленген және әрбір аталған элементтің орындалуы заңнамалық шектеулердің бар-жоғына ие, бірақ бұл келісімшарт еркіндігінің мазмұны негізгі ұстанымдары. Келісімшарт еркіндігі қағидаты оның өнер саласындағы заңнамалық өрнегін алды. ҚР Азаматтық кодексінің «Азаматтық заңнаманың негізгі принциптері» (Сулейменов 2000: 73). Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің «Келісімшарт еркіндігі» 380-сі болып табылады, ол «жаңа келісімшарттық заңның мәнін түсінудің кілті» болып табылады. Материалдық игіліктердің орын ауыстыруы экономикалық айналым қатынастарымен тікелей байланысты. Экономикалық айналымның барлық қатынастары үшін ортақ, олар заттар, ақша, жұмыстарды орындау, қызметтер көрсету

және т.б. түріндегі материалдық орын ауыстырумен байланысты. Мердігерлік шарт бойынша мердігер орындаған жұмыстың нәтижелері тапсырыс берушіге ауысады. Жалға алу кезінде мүлік жалға берушіден жалға алушыға уақытша иеленуге және пайдалануға түседі. Тапсырма шарты бойынша мүліктік құқықтары мен міндеттері іс-әрекеті нәтижесінде сенім білдірілген сенім білдірушіге ауысады және т. б. Сонымен бірге материалдық игіліктердің кез-келген ауысуы экономикалық айналым қатынастарымен байланысты емес. Мысалы, үй шаруашылығы саласында да материалдық игіліктерді отбасының бір мүшесінен екіншісіне ауыстыру орын алады. Алайда материалдық игіліктердің мұндай ауысуы экономикалық айналым қатынастарын туғызбайды. Экономикалық айналым қатынастарымен тек тауар нысанында болатын материалдық игіліктерді ауыстыру ғана жүзеге асырылады. Сондықтан экономикалық айналым қатынастары деп материалдық игіліктерді тауарлық өткізу процесінде белгіленетін қатынастарды түсіну керек. Экономикалық айналым қатынастарын құқықтық реттеу нәтижесінде құқықтық нысанға ие болады және міндетті құқықтық қатынастарға айналады. Азаматтық құқықта міндетті құқықтық қатынастар міндеттемелер деп аталады. Міндеттемелер меншіктің құқықтық қатынастарымен тығыз байланысты және нақты өмірде олардың тұрақты өзара іс-қимылы байқалады (Агарков 1950: 35). Меншік иесінің билік ету құқығын іске асыруы міндетті құқықтық қатынастардың туындауына әкеп соғады, ал міндеттемелерді орындау меншіктің құқықтық қатынастарын жиі өмірге әкеледі. Мысалы, билік ету құқығын жүзеге асыра отырып, меншік иесі сатып алу-сату шартын жасасады, одан меншік иесі (сатушы) мен сатып алушы арасында міндеттеме туындайды. Сатып алушы міндеттеме бойынша сатушыдан затты қабылдай отырып оның меншік иесі және меншіктің құқықтық қатынастарының қатысушысы болады және т. б. Сонымен бірге меншіктің құқықтық қатынастары мен міндеттеменің арасында елеулі айырмашылықтар бар. Меншіктің құқықтық қатынастары материалдық игіліктер беру процесін жанама етеді және осыған байланысты абсолюттік сипатта болады. Міндеттемелер бір адамнан екіншісіне материалдық игіліктерді ауыстыру процесін жанама етеді, сондықтан нақты анықталған адамдар арасында әрқашан белгіленеді, яғни салыстырмалы сипатқа ие болады. Міндеттеме емес, міндеттерін жасау үшін

қатысатын тараптар ретінде (үшінші тұлғалар үшін) (ҚР АҚ 270-құжат). Мәселен, сатып алу-сату міндеттемесі нақты сатушы мен нақты сатып алушы арасында туындайды. Заңда, өзге де құқықтық актілерде немесе тараптардың келісімінде көзделген жағдайларда ғана міндеттеме үшінші тұлғалар үшін міндеттеменің бір немесе екі тарапына қатысты құқықтар жасай алады. Нарықтық қатынастардың дамуы өндірістік емес саланың салаларын, атап айтқанда Денсаулық сақтау, білім саласын қоса алғанда, халық шаруашылығының барлық тіршілік әрекетін қамтып, осылайша оларды өтеулі беруді ұйымдастыру жағдайында заңнамалық бекітуді алдын ала анықтады. Азаматтық кодексте алғашқы рет қызметтер дербес құқық объектісі ретінде қарастырылады. АҚ II бөлімінің 39-тарауында заң шығарушы ақылы қызмет көрсетуге шарт бөлді. Бұл мақаланы талдау азаматтық заңнамаға алғаш рет ақылы әлеуметтік сала қызметтерін көрсетуге арналған шарттар енгізілгенін көрсетеді(ҚР АҚ). Алайда, қызмет көрсету шарттарының орналасу реттілігінде қандай да бір заңдылықтарды анықтау мүмкін емес. Заң әдебиетінде медициналық және білім беру қызметінің, аудиторлық және туристік қызметтің және т. б. мәнін құқықтық бағалау критерийлерін анықтау әрекеттері жасалады. Міндеттемеде уәкілетті тарапқа тиесілі субъективтік құқық, әдетте, талап ету құқығы деп аталады және бұл тарап кредитор деп аталады. Міндетті тарап міндеттемеде борышкер деп аталады және ол бойынша өтеген міндеттеме – борыш. Егер міндеттің тараптарының әрқайсысы екінші тараптың пайдасына міндетті болса, ол өзінің пайдасына жасауға міндетті міндеттемеде екінші тараптың дебиторы деп есептеледі, сонымен бірге оның кредиторы оған талап етуге құқылы. Мәселен, сату-сатып алу міндеттемесінде сатушы сатып алушыға борышкер болып табылады, өйткені ол өзіне сатылған нәрсені беруге міндеттенеді, сонымен бірге ол сатып алушының кредиторы ретінде әрекет етеді, өйткені ол сатылған зат үшін сатып алу бағасын төлеуге талап қоюға құқылы.

Кредитор мен борышкердің қарызын талап ету құқығы міндеттеме қатынастарының заңды мазмұнын құрайды. Міндеттеме объектісі – борышкердің әрекеті. Осылайша, мердігердің келісімшарт бойынша жұмыстарды орындау кезінде әрекеттері және оларды клиентке тапсыру шарттық міндеттеменің нысанын құрайды.

Осылайша, кейбір тұлғалар материалдық тауарлардың тауарлық қозғалысын тудыратын салыстырмалы құқықтық қатынастар ретінде бір тұлғаның (борышкердің) басқа тұлғаның (кредитордың) өтініші бойынша белгілі бір материалдық жеңілдіктер беру үшін іс-әрекеттер жасауға міндетті. (Брагинский 1967: 74). Басқа авторлар, атап айтқанда, отандықтар, міндеттеменің анықтамасын мынадай түрде айқындайды: міндеттеме – бір тарап (борышкер) екінші тараптың (кредитордың) пайдасына белгілі бір іс-қимыл жасауға немесе мүлікті беру жөніндегі белгілі бір әрекеттерден бас тартуға міндеттенетін, жұмыстарды орындау, қызметтер көрсету. Жоғарыда көрсетілген доктриналық міндеттеменің анықтамасынан айырмашылығы, оның заңды анықтамасы Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 268-бабына сәйкес, ол заңды қатынас деп аталады. Осы анықтаманың жетіспеушілігі – бұл «міндеттеме» түсінігін іс жүзінде кез келген салыстырмалы құқықтық қатынастарға келтіруге мүмкіндік береді. Бұл бір уақытта бірнеше авторлардың міндеттеме азаматтық заң емес, әртүрлі құқық салаларында қолданылатын пәнаралық тұжырымдамасы деп айтуға сылтау болды. Демек, еңбек, қаржылық, басқарушылық, экономикалық, ішкі және басқа міндеттемелердің болуы туралы қорытынды. Сонымен қатар, ғылыми тұжырымдама ретіндегі міндет тек тауарлық-акша қатынастарының делдалдық нақты заңды нысаны ретінде қарастырылған кезде мағынасы мен құндылығы бар.

Олай болмаған жағдайда, міндеттеме басқа ғылыми тұжырымдамаға – «салыстырмалы құқықтық қатынастарға» ұқсас болады, бұл шын мәнінде сектораралық тұжырымдама.

Дегенмен «міндеттеме» термині әр түрлі мағынада қолданылады:

- құқықтық қатынас;
- борыш,баж;

– осы міндеттеменің бекітілген құжаты (түбіртек, вексель, чек және т.б.) (Красавчиков 1960: 65). Әдебиеттер материалдық емес міндеттемелердің болу мүмкіндігін ұсынады. Алайда, өтелмейтін келісімшарттардың немесе белгілі бір маңызды міндеттердің жақтаушыларының келтірген мысалдары көптеген авторлар тарапынан жеткілікті сенімді емес деп танылады, өйткені олар бір немесе бірнеше түрде қандай да бір материалды бір нысанда немесе басқа түрде қозғалыспен әрқашан байланыстыратын мүліктің сипатын өзгертпейді.

Негізгі бөлім

Міндеттеме жүйесі Азаматтық айналымның қатысушылары арасындағы құқықтық қатынастардың үлкен саны мен әртүрлілігін ескере отырып, оларды жүйелендіру маңызды болып табылады. Міндеттемелер жүйесі олардың бірлігін ғана емес, дұрыс таңдалған жіктеу критерийлерінің негізінде саралауды да қамтиды. Осындай критерий олардың құқықтық реттеу сипатына айтарлықтай ықпал ететін міндеттемелердің қасиеттеріне қызмет етуі мүмкін. Бұл қасиеттер бізге міндеттерді жіктеуге мүмкіндік береді және оларды қатаң белгіленген жүйеге сәйкес реттеуге мүмкіндік береді. Міндеттемелердің ғылыми негізделген жүйесі, ең алдымен, олардың тиісті құқықтық шешімі үшін маңызды. Бұл заңдардағы әртүрлі құрылымдық бөлімшелер бойынша нормативтік материалдарды міндеттеме қатынастарының сипатына бірыңғай заң нормалары арқылы реттелетін етіп таратуға мүмкіндік береді. Және керісінше, олардың негізгі ерекшеліктерімен ерекшеленетін міндеттемелер қатынастары түрлі мазмұндағы құқықтық нормалармен реттеледі. Осылайша, барлық міндеттемелерге ортақ қасиеттер барлық міндеттемелерге тең дәрежеде қолданылатын осындай құқықтық нормалардан тұратын міндеттер туралы заңның жалпы бөлігін бөлуге мүмкіндік берді. Міндеттемелердің жекелеген түрлерінің ерекшеліктері міндеттемелердің ішкі құрылымдық бөлімшелерінің бар болуын анықтайды. Міндеттер жүйесі құқық қорғау органдарына да маңызды. Бұл сізге басқа біреуден міндеттемелердің бір түрін айқындауға мүмкіндік береді және оларға сәйкес тиісті заң нормаларын қолдануға мүмкіндік береді. Міндеттеме қатынастарын реттейтін ережелерді зерделеу, егер ол ғылыми негізделген міндеттер жүйесі негізінде жүзеге асырылса, айтарлықтай жеңілдетіледі. Міндеттемелер жүйесі М. Брагинский дәйекті түрде іске асырылған көп сатылы классификация негізінде құрылады. Сонымен қатар, жекелеген деңгейде жіктелу деңгейінде бірыңғай жіктеу критерийін қолдану қажет, бұл құқықтық міндеттемелердің ең маңызды айырмашылықтарын анықтауға мүмкіндік береді (Брагинский 1967: 85).

Жоғарыда айтылғандарға сәйкес барлық міндеттемелер екі түрге бөлінеді. Әрбір типтегі міндеттемелердің жекелеген топтары бар. Міндеттемелердің әр тобы міндеттемелердің әртүрлі түрлерінен тұрады. Ақырында, міндетте-

мелердің нақты түрлері мен міндеттемелер нысандарына бөлінеді.

Пайда болу негізіне байланысты барлық міндеттемелер екі түрге бөлінеді:

1. Шартты

2. Шартсыз

Келісімшарттық міндеттемелер жасалған келісімшарт негізінде туындайды, ал шарттық емес міндеттемелер олардың негізі ретінде басқа да құқықтық фактілерді білдіреді.

Бұл екі түрге бөлінудің маңыздылығы келісімшарттық міндеттемелердің мазмұны заңмен ғана емес, міндеттемелерге қатысушы адамдардың келісімімен де анықталады.

Келісімшарттық емес міндеттемелердің мазмұны тек заңға және міндеттемелердің біреуінің еркіне байланысты. Келісімшарттық міндеттемелердің заңдық ортақ болуы, сонымен қатар барлық көптеген және әртүрлі келісімшарттық міндеттемелерге тең дәрежеде қолданылатын заңның жалпы ережелерінің елеулі санын бөлуге мүмкіндік береді.

Осы құқықтық нормалардың жиынтығы шарттық құқық институтының ортақ бөлігін құрайды. Келісім-шарттық және шарттық емес міндеттемелер өз кезегінде міндеттемелер топтарына бөлінеді. Осылайша, келісімшарттық міндеттердің шеңберінде олармен туындаған материалдық тауарлардың қозғалыс сипатына қарай мынадай топтар бөлінеді: мүлікті иелену бойынша міндеттер, мүлікті пайдалану бойынша міндеттемелерді орындау, жұмыстарды орындауға байланысты міндеттемелер, көлік міндеттемелері, қызметтерді ұсыну бойынша міндеттемелер, есеп айырысу бойынша міндеттемелер кредиттеу, сақтандыру міндеттемелері, бірлескен қызмет міндеттемелері, аралас міндеттемелер. Келісімшарттық емес міндеттемелердің ішінде екі топ бөлінеді: біржақты мәмілелер және қорғаныш міндеттемелері. Экономикалық қауымдастықпен сипатталатын міндеттемелердің бір тобына кіреді, олардың алдын-ала белгіленуі және оларды құқықтық реттеу қоғамы. Мысалы, сатып алу, сату, айырбастау және жалдау сияқты мүлікті сату бойынша осындай міндеттемелер бірқатар жалпы ережелерге бағынады. Жекелеген топтарға кіретін міндеттер оларды біріктіретін жалпы белгілермен қатар, кейінгі жіктеуді болжайтын белгілі бір айырмашылықтармен сипатталады. Бір топтағы экономикалық мазмұнға байланысты, міндеттемелердің белгілі бір түрлері ерекшеленеді. Осылайша, жұмыстарды орындау бойынша міндеттемелер тобы келісім-

шарт міндеттемелерін, шаруашылық-тұрмыстық келісім-шартты, құрылыс шартын, жобалау-іздігіру жұмыстарын орындау туралы шартты және т.б. қамтиды. Міндеттемелердің жекелеген түрлері, өз кезегінде, әртүрлі пішінде әрекет етуі мүмкін немесе әр түрлі ішкі түрлерге бөлінуі мүмкін. Жеке нысандар бойынша міндеттемелердің жіктелуі міндетті құқықтық қатынастардың бірдей түрі шеңберінде белгілі бір ерекшеліктер олардың өрнектері нысанында болған кезде орын алады. Мысалы, бөлшек сауда-сатып алу және сату үлгілері бойынша, алдын-ала тапсырыс бойынша, өзін-өзі басқару тәртібі, жер учаскесін сатып алу және сату және т.б. бойынша несие бойынша сатуға және сатып алуға болады. Міндеттемелердің нақты түрі, әдетте, кіші түр түрінде көрсетіледі. Осылайша, бірдей міндеттеме түрінде – көлік құралын жалға беру міндеттемесі – оның екі кіші түрі бар: экипажымен көлік құралын жалға алу және экипажсыз көлік құралын жалға беру. Барлығы дерлік авторлар өздерінің міндеттерін жіктеу мәселесі әдебиетте пікірталас тудыратынын атап өтті. Көбінесе міндеттемелерді жіктеу құқықтық қатынастардың белгілі бір түрлерін олардың басқа міндеттемелермен байланысынан тысқары түрде бөлу арқылы жүзеге асырылады. Мысалы, шарттық және шартсыз, біржақты және өзара, қарапайым және күрделі, балама және опциондық, негізгі және қосымша міндеттемелер және т.б. ерекшеленеді. Мұндай жіктеу тек қана таңдалған негізде басқалардан кейбір міндеттемелерді бөлуге байланысты жеке мәселелерді шешуге қабілетті және заңдарды жүйелендіру үшін пайдаланылуы мүмкін бірыңғай міндеттемелер жүйесін құрмайды. Сондықтан көптеген зерттеушілер тұтастай алғанда бүкіл жүйенің бірыңғай жіктелуін қамтамасыз етуге тырысады. Ол түрлі өлшемдерді пайдаланады. С.А. Асназий негізінен олардың экономикалық ерекшеліктерін ескере отырып, міндеттемелердің жіктелуін жүргізеді (Асназий 1926: 89). О.А. Красавчиков жіктеу критерийі ретінде құқықтық қатынастар бойынша міндеттемені бағдарлауды пайдаланады (Красавчиков 1960: 42-47). М.В. Гордон міндеттемелерді жіктеу үшін негіз ретінде аралас құқықтық және экономикалық критерийді белгілейді.

Жоғарыда айтылған ұстанымдардағы барлық айырмашылықтар, олар бір жалпы кемшіліктен зардап шегеді: ұсынылған критерийлер негізінде баяндалған міндеттемелердің түрлері қажетті заңдық қауымдастыққа ие емес. Кейбір автор-

лар бұл таңқаларлық емес деп санайды, өйткені құқықтық қарым-қатынастардың жеткілікті саны мен көптеген міндеттемелері оларды бір жіктеу сериясына орналастыруға мүмкіндік бермейді. Жоғарыда айтылған ұстанымдардағы барлық айырмашылықтар, олар бір жалпы кемшіліктен зардап шегеді: ұсынылған критерийлер негізінде баяндалған міндеттемелердің түрлері қажетті заңдық қауымдастыққа ие емес. Кейбір авторлар бұл таңқаларлық емес деп санайды, өйткені құқықтық қарым-қатынастардың жеткілікті саны мен көптеген міндеттемелері оларды бір жіктеу сериясына орналастыруға мүмкіндік бермейді. Кез-келген азаматтық-құқықтық қарым-қатынастармен қатар, міндеттер міндеттемелердің пайда болуына негіз болып табылатын белгілі бір құқықтық фактілердің негізінде туындайды. Құқықтық қатынастардың міндеттемесінің негізі көптеген құқықтық фактілерге жатады. Сонымен қатар, міндеттемелердің пайда болуының барлық ықтимал негіздерінің арасында келісім-шарт бар. Бұл кездейсоқ емес. Міндеттемелер қатаң белгіленген адамдар арасында белгіленеді. Демек, міндетті түрде құқықтық қатынастар көбінесе келісімшартта көрсетілген қатысушы адамдардың еркі бойынша белгіленеді. Міндеттемелерді қалыптастырудың мұндай тәсілі экономикалық айналымның дамуына мұқият жауап береді. Осыған орай, біздің қоғамда бар міндеттемелердің көпшілігі шарттық үлгі болып табылады.

Міндеттемелердің пайда болуының негізі келісімшарттардың әртүрлі болуы мүмкін. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде тұрғын үй-жайларды, шарттарды, тасымалдауды, сақтандыруды, тапсырыстарды, пайдалануға беруді, сақтауды және т.б. сату-сатып алу, айырбастау, сыйға тарту, жалға беру, жалдау, жалдау шарттарын жасасу мүмкіндігі қарастырылған. Келісімдердің көптеген түрлері заңға қайшы келеді.

Сонымен қатар, міндеттемелер, сондай-ақ азаматтық заңнамамен көзделмеген, бірақ оған қайшы келмейтін болса да, келісім-шарттардан туындауы мүмкін. Осындай келісімшарттар жасасуға рұқсат етіледі, өйткені олар азаматтық заңнамаға қайшы келмейді.

Келісімшарттармен қатар бір жақты мәмілелер міндеттемелер үшін негіз бола алады. Мұндай жағдайларда азаматтық құқық субъектісі өзінің субъективтік құқығын біржақты түрде қолданады немесе иеліктен шығарады немесе басқа тарапты құқықпен қамтамасыз ете оты-

рып, субъективті міндет жүктейді. Мұндай бір жақты мәмілелер, мысалы, заңды күшіне енгеннен бас тарту, жария уәде беру сыйақылары және заңмен қарастырылған және қарастырылмаған, бірақ оған қайшы келмейтін басқа да мәмілелер. Міндеттемелердің туындау себептерінің қатарына қосу, бір жақты мәмілелер туралы келісімдермен қатар, азаматтық құқықтың негізгі қағидаттарына қайшы келмейді. Шарттармен бірге олар тауар ақша қатынастарына қатысушылар үшін қажетті тәуелсіздік пен тәуелсіздікті заңды түрде қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Міндеттемелердің пайда болуының негізі әкімшілік актілер болып табылады. Әкімшілік актіден туындайтын міндеттеменің мазмұны осы актімен анықталады. Азаматтық құқықтың арсеналына әкімшілік актілерді енгізу негізінен біздің экономикамызда ұзақ уақыт бойы енгізілген басқарудың әкімшілік әдістеріне байланысты болды. Дегенмен, әкімшілік-әкімшілік актілерден туындайтын міндеттемелердің пайда болуы тіпті басқарушылық-әкімшілік жүйенің үстемдігі кезеңінде де әбден сирек болады. Бұл кезеңнің ең үлгілік мысалы экспортты өнімге жеткізушіге экспорттық бірлестік шығарған бұйрық негізінде туындайтын экспортқа шығару міндеттемесі болып табылады. Қазіргі уақытта тікелей әкімшілік актілерден міндеттемелерді белгілеу сирек кездеседі. Соған қарамастан, азаматтық құқықтар мен міндеттер азаматтардың құқықтары мен міндеттерінің пайда болуы үшін заңмен қарастырылған мемлекеттік органдар мен жергілікті билік органдарының әрекеттерінен туындайды.

Осылайша, біздің күндерде қалған коммуналдық өмір сүру кеңістігін әкімшілік бөлу, жергілікті әкімдіктің шешімі негізінде міндеттемені тудырады, оған сәйкес келісім жасасу міндеттемесі туындайды. Құқықтық құрам міндеттемелердің пайда болуына негіз болуы мүмкін, соның ішінде әкімшілік акт және оның негізінде жасалған шарт. Осылайша, жоғарыда келтірілген мысалда тұрғын үй алдындағы міндеттеме өзі күрделі заңдық құрамнан туындайды: шешім негізінде және оның негізінде жасалған тұрғын жайларды жалдау шарты. Осындай міндеттердің пайда болуы үшін мұндай жағдайларда заңдық фактілердің, сондай-ақ әкімшілік актінің және келісімшарттың болуы талап етіледі. Олардың ешқайсысы болмаған жағдайда, болашақта пайда болмайды және міндетті құқықтық қатынастар бар. Сондықтан, егер әкімшілік акт өзгертілген неме-

се жойылса, міндеттеме міндеттемесі тиісінше өзгереді немесе тоқтатылады. Осылайша, сот шешімімен жарамсыз деп танылған жағдайда тұрғын үймен қамтамасыз ету міндеттемесі де тоқтатылады. Әкімшілік актінің күрделі құқықтық құрамға әсері, ең алдымен, ол тараптарды (немесе тараптардың біреуін) әкімшілік актіде көрсетілген шарттармен келісім жасасуға міндетті түрде міндеттейді. Осылайша, осындай жағдайларда міндеттеменің мазмұны заңмен ғана емес, келісіммен ғана емес, оның негізінде жасалған әкімшілік актімен де алдын ала анықталады. Жоспарлау-әкімшілік актілерді және оның негізінде жасалған шартты қамтитын кешенді құқықтық құрам жоспарланған экономиканың бар болу кезеңінде кең таралған. Жоспарлы экономикадағы жоспарлау және әкімшілік актілерге өте маңызды рөл атқарды: олар экономикалық мүдделеріне қарамастан, кәсіпорындар мен ұйымдар арасындағы қажетті экономикалық қарым-қатынастардың болуын қамтамасыз етті, тұтастай бүкіл ел бойынша экономиканы орталықтандырылған басқаруды қамтамасыз етті. Жоспарлау және әкімшілік акт негізінде жасалған келісім азаматтық айналымға қатысатын ұлттық экономиканың жеке бірліктерінің мүдделерін үйлестіруді көздейді. Сондықтан, ұзақ уақыт бойы өркениетті ғылымның ең дұрыс заңдық пішіні кешенді құқықтық құрылымда табылған, бұл жоспарланған

Кешенді құқықтық құрамадағы келісім шарттың тараптары тарапынан тауарлық-ақша қатынастары шеңберінде қажетті әрекеттерін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін қасиеттерді жоғалтпай жоғалтты. Керісінше, келісімнің өзі оны жүзеге асыруды қамтамасыз ету үшін әкімшілік шараларға мұқтаж болды. Сондықтан, тараптар жоспарланған келісімшарт бойынша әкімшілік және заңды құралдармен мәжбүрлеуге мәжбүр болды: келісімшарттарды орындаудың әкімшілік дәрежесін ескере отырып; шартты бұзған тараптан айыппұлдарды өндіріп алу үшін әкімшілік жауапкершілік жүктелсін; осы санкцияларды қолданбаған үшін әкімшілік жауапкершілік және т.б. Іс жүзінде шаруашылық айналымның тауарлық-ақшалық қарым-қатынасы олардың табиғатында шаруашылықта тоқыраудың себептерінің бірі болып табылмайтын, әкімшілік-құқықтық емес нысанда болды. Жоғарыда айтылғандарға байланысты үйлесімсіз (жоспарды және келісімшартты) бір күрделі құқықтық құрамда біріктіру әрекеттері сәтті болмады және табысқа жете

алмады. Нарықтық экономикаға көшу кезінде жоспарлы акт пен келісім-шартты қамтитын күрделі заңдық композицияның қажеттілігі табиғи түрде жоғалады. Егер жоспарланған экономикада өндірушілер арасындағы экономикалық қатынастардың тұрақтылығы тек жоспарлау және әкімшілік актілермен қамтамасыз етілсе, онда нарықтық экономикада экономикалық қатынастардың тұрақтылығы тауарлармен жасалған ақшалай қарым-қатынастарға қатысушылардың экономикалық еркіндігіне негізделген. Кешенді құқықтық құрамы тек әкімшілік актілер мен келісімшарттарды ғана емес, сондай-ақ құқықтық фактілердің басқа да жиынтығын қамтуы мүмкін. Мәселен, жекешелендірілген мемлекеттік кәсіпорын сатып алуға және сатуға арналған міндеттеме аукционнан және оның нәтижелеріне кіретін сату-сатып алу туралы келісімге енгізілген жекешелендірілген мемлекеттік кәсіпорыннан туындауы мүмкін.

Осылайша, күрделі құқықтық құрамы әлі де құқықтық қатынастар міндеттемесінің ең негізгі сипаттарының бірі болып қала береді. Шарттар, бір жақты мәмілелер және әкімшілік актілер экономикалық айналымның дамуына жәрдемдесуге бағытталған заңды іс-әрекеттер болып табылады. Экономикалық айналым саласындағы заңсыз әрекеттер жасау оның қалыпты жұмысына кедергі келтіреді. Сондықтан жария келісім шарты- бұл коммерциялық ұйым жасаған және оны сатуға, жұмысты орындауға және қызмет көрсететін ұйымға оның қызмет сипаты бойынша оған қолданылатын әрбір адамға (бөлшек сауда, қоғамдық көлікте тасымалдау, байланыс қызметтері), электрмен жабдықтау, медициналық, қонақ үй ақылы қызмет көрсету және т.б. (азаматтық кодекстің 387-бабы).

Жария шартының мазмұны 387 жария келісімшарт белгілері:

1) коммерциялық ұйым болып табылады (Азаматтық кодекстің 34-бабы);

2) тауарларды сатып алу, жұмыстарды орындау немесе қызметтер көрсету үшін коммерциялық ұйымның міндеттемелерінің қандайды;

3) ұйым өз қызметінің сипатымен осы міндеттерді орындайды) оған қолданатын әрбір адамға қатысты;

4) коммерциялық ұйымның заңда көзделген шарттарды жасасуына байланысты, шартын жасасуға байланысты үйге екіншісіне артықшылық беруге құқығы жоқ. Мақаланы қорытындылай келген кезде, міндеттемеден шарт туындайды, ал шарт ақылы қызмет шартта-

рын қалыптастырады. Орындаушының міндеті – тапсырманы (егер шартта өзгеше көзделмесе) өзі орындауы қажет. Тапсырушының негізгі міндеті – шартта белгіленген тәртіп пен мерзімде қызмет ақысын төлеу болады. Шарт нысаны жазбаша да ауызша да болуы мүмкін. Егер ол ҚР АҚ 33 Тарауының және ақылы қызмет көрсету шартының нақтылы түрінің ерекшеліктеріне қарама қайшы келмейтін болса, бұл шарттарға мердігерлік және тұрмыстық мердігерлік шарттарының жалпы ережелері қолданылады.

Азаматтың жеке басына немесе мүлкіне келтірілген зиянды, сондай-ақ заңды тұлғаның мүлкіне келтірілген зиянды зиян келтірген тұлға толық көлемде өтеуге тиіс. Мұндай міндеттемелердің туындауының негізі ретінде заңсыз әрекеттердің (деликтердің) өздері әрекет етеді, сондықтан олардың негізінде туындайтын міндеттемелер деликтілік міндеттемелер деп аталады. Деликтілік міндеттемелер заңсыз әрекеттерден пайда болса да, олар заңды нәтижеге экономикалық айналымға қатысушылардың бұзылған мүліктік жағдайын қалпына келтіруге бағытталған (Бессмертный А.Г. 1980: 61). Негізсіз байытудың салдарынан туындайтын міндеттемелер де осындай нәтижеге қол жеткізуге бағытталған. Заңда, өзге де құқықтық актілерде немесе мәміледе белгіленген негіздерсіз басқа тұлғаның есебінен мүлікті сатып алған немесе жинаған тұлға соңғысына негізсіз сатып алынған немесе жинақталған мүлікті (негізгі емес байыту) қайтаруға міндетті. Міндетті құқықтық қатынастардың негізінде азаматтардың және заңды тұлғалардың өзге де іс-әрекеттері жатуы мүмкін, мысалы, тапсырмасыз басқаның мүддесінде әрекет ететін адам, атап айтқанда басқа тұлғаның жеке басына немесе мүлкіне зиян келтірмеу мақсатында белгілі бір жағдайларда оларға келтірілген қажетті шығыстарды және өзге де нақты залалды өтеу құқығына ие болады. Мұнда міндеттеме залалды болдырмау бойынша заңды әрекеттен туындайды. Аталған іс-әрекет мәміле немесе әкімшілік акт болып табылмайды. Сондықтан ол азаматтар мен заңды тұлғалардың өзге де іс-әрекеттері қатарына жатады, бұл ретте азаматтық заңнама азаматтар мен заңды тұлғалардың Заңда және өзге де құқықтық актілерде тікелей көзделмеген, бірақ азаматтық заңнаманың жалпы бастаулары мен мағынасына орай азаматтық құқықтар мен міндеттерді туындататын міндеттемелерді белгілеу мүмкіндігін көздейді. Міндетті құқықтық қатынастар оқиғалардан, яғни адамдардың еркіне тәуелді

емес заңды фактілерден туындауы мүмкін. Көбінесе оқиға міндеттеменің туындауына емес, тек осы міндеттеме шеңберінде тараптардың белгілі бір құқықтары мен міндеттерін туындайды (Иоффе 1975: 45). Осылайша, су тасқыны сияқты осындай сақтандыру жағдайының басталуы сақтандырушының мүлкі су тасқынынан сақтандырылған адамға сақтандыру өтемін төлеу міндетіне және соңғысының сақтандырушыдан оған осы өтем төлеуді талап ету құқығына әкеп соғады. Шарттан туындайтын міндеттемелерге, егер шарттар туралы Жалпы ережелерде және шарттардың жекелеген түрлері туралы ережелерде өзгеше көзделмесе, міндеттемелер туралы жалпы ережелер қолданылады. 2, 3 420-құжат АК). Шарттан туындайтын міндеттемелерге, егер шарттар туралы Жалпы ережелерде және шарттардың жекелеген түрлері туралы ережелерде өзгеше көзделмесе, міндеттемелер туралы жалпы ережелер қолданылады. 2, 3 420-құжат АК). Біріншіден, шарт еркіндігі Азаматтық құқық субъектілері мәселені шешуде, шарт жасасуға немесе жасаспауға еркін деп болжайды. 1-тармақ 421-құжат АК белгілейді: «Азаматтар мен заңды тұлғалар келісім-шарт жасасудан еркін. Шарт жасасу міндеті осы Кодексте, заңда немесе ерікті түрде қабылданған міндеттемеде

көзделген жағдайларды қоспағанда, шарт жасасуға мәжбүрлеуге жол берілмейді». Қазіргі уақытта шарт жасасу міндеті заңмен белгіленген жағдайлар көп емес. Әдетте, мұндай шарттар жасасу бүкіл қоғамның да, сондай-ақ осындай шарт жасасуға міндетті тұлғаның да мүдделеріне сәйкес келген кезде орын алады. Мысалы, АК 343-бабының 1-тармағына сәйкес кепіл беруші немесе кепіл ұстаушы кепілге салынған мүліктің кімде болуына байланысты. Болашақта қызметтер нарығының тұрақты даму үрдісін назарға ала отырып, қызметтер көрсету шарты болашақта да ең сұранысқа ие және серпінді дамып келе жатқан азаматтық-құқықтық институттардың бірі болады деп болжауға болады. Бұл ретте кәсіби қатысушылардың қызметтерін көпбейінді пайдалану шарт тараптарының құқықтарын қорғау ғана емес, тараптардың қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған барабар жағдайлар жасау үшін ақылы қызмет көрсету міндеттемелерін тиісті өзгертуді талап етеді. Осыдан, қолда бар нормативтік-құқықтық база осы қатынастарға қатысушылардың құқықтары мен мүдделерін тиісінше қорғауды қамтамасыз ете алмайтыны, сондықтан теориялық ұғынуды да, заңнамалық жаңартуды да қажет ететіні анық.

Әдебиеттер

- Азаматтық құқық. Жоғары оқу орындарына арналған оқулық (академиялық курс). Өңделген және толықтырылған 2 басылымы. / Жауапты ред.: М.К. Сүлейменов, Ю.Г. Басин. – Алматы, 2003. – Т. 1. – 736 б.
- Аскназий С. И. Очерки хозяйственного права в СССР. – Л., 1926. – 200 с.
- Алексеев С. С. Односторонние сделки в механизме гражданско-правового регулирования // Сборник ученых трудов. Вып. 13. Свердловск, 1970. – С. 63 – 68.
- Агарков М.М. Обязательство по советскому гражданскому праву. – М., 1940. – 140 с.
- Брагинский М.И., Витрянский В.В. (1997) Договорное право. Общие положения. – М.: “Статут”. – 210 с.
- Брагинский М. И. (1967) Общее учение о хозяйственных договорах. – Минск. – 145 с.
- Гражданское право: учебник. Ч. 1. / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. – М., 1998. – 178 с.
- Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 1 шілдедегі Азаматтық кодексі (Ерекше бөлім): <http://adilet.zan.kz>
- Новицкий И.Б. (1924) Обязательства из договоров. Заключение договора. Дарение. Двусторонние договоры. Договоры в пользу третьего лица. Комментарий к ст. 130. 140 и 144-146 ГК. – М.: Право и жизнь. – 312 с.
- Новицкий И. Б., Лунц Л. А. Общее учение об обязательстве. – М., 1950. – 251 с.
- Иоффе О. С. Обязательственное право. – М., 1975. – 200 с.
- Советское гражданское право: Учебник: В 2-х т. – М., 1979-1980 / А.М. Белякова, В. К. Бессмертный; А. Г. Быков и др.; Под ред. В. П. Грибанова и С.М. Корнеева. Т. 1. – М., 1980. – 195 с.
- Красавчиков О. А. Система отдельных видов обязательств // Советская юстиция. 1960, № 5. – С. 42- 47.
- Танчук И.А., Ефимочкин В.П., Абова Т.Е. Хозяйственные обязательства. – М., 1970. – С. 37.

References

- Azamattyq quqyq. Textbook for high schools (academic course). / Editor: M.K. Suleimenov, Y.G. Basin. – Almaty, 2003. – 1.T.- 736s.
- Asknazyi S. I. (1926) Ocherki hosyaistvennogo prava v SSR. L. – 200 s.
- Alekseev S. S. Odnostoronnie sdelki v mehanizme grazhansco-pravovogo regulirovaniya // Sbornik uchenyh trudov. Vyp. 13. Sverdlovsk, 1970. S. 63 – 68.

- Agarkov M. M. (1940) Obyazatelstvo po sovetскому grazhanskomu pravу. – М. -140 s.
- Braginsky M. I., Vitryansky V.V. (1997) Dogovornoe pravo. Oschie polozheniya. – М.: “Statut”. -210 s.
- Braginsky M. I. Obshee uchenie o hozyaistvennyh dogovorah. – Minsk, 1967. -145s.
- Novitsky I. B., Ioffe O. S. (1975) Obyazatelstvennoe pravo. – М. – 200 s.
- Grajdanskoe pravo. Uchebnik. Ch. 1. /Pod red. A. P. Sergeeva U. K. Tolstogo – М.: 1998. -178 s.
- Krasavhikov O. A. Sistema otdelnyh vidov obyazatelstv // Sovetskaya ustiziya. 1960, № 5. С. 42—47.
- Novitsky I., Lunts L.A. (1950) Obshee ob obyazatelstve. – М. -251 s.
- Qazaqstan Respublicasynyn Konstitucyasy 30 tamyz 1995zh, <https://adilet.zan.kz>.
- Qazaqstan Respublicasynyn Azamattyq Kodeks 27 zheltoksan 1994 zh (Zhalpy bolim) Almaty <https://adilet.zan.kz>.
- Qazaqstan Respublicasynyn Azamattyq Kodeks 27 zheltoksan 1994 zh (Erekshe bolim) Almaty <https://adilet.zan.kz>.
- Sovetskoe grajdanskoe pravo. Uhebnik: v 2-x t. M., 1979-1980 / A.M Belyakova, V. K. Bessmertnyi; A. G. Bykov .; Pod red. V. P. Gribanova C.M-Korneeva. T. 1. – М, 1980.-345s.
- Tanchuk I. A., Efimochkin V. P., Abova T. E. (1970) Hozyaistvennye obyazatelstva. – М. – С. 37.